

Recensions bibliogràfiques

VÀRIA

A. M. ABAD VARELA. «Creación del monetario de la Real Academia de San Fernando a partir de un depósito monetario del siglo III aC», *Numisma*, núm. 238 (1996), p. 309-319.

Traza el autor una concisa pero documentada historia de los orígenes de la colección de monedas y medallas de la mencionada Real Academia de San Fernando. El autor publica varias cartas cruzadas entre el presidente de la Academia, en 1815, y el bibliotecario mayor del rey, referentes a la cesión de un conjunto de monedas a la Academia por parte de la Biblioteca Real. Aquí se originaría la formación del monetario. Se transcriben también las listas de piezas existentes, confeccionadas por J. P. Colomer, bibliotecario de la Academia, entre las que se describen quince monedas romanas del siglo III sobre las que el autor centra su atención.

La documentación, exhumada por Abad, proporciona datos sobre algunos troqueles de medallas acuñadas a finales del siglo XVIII. Especial interés tiene la mención de que, por disposición real de 1758, la Academia guardase el par de cuños correspondiente a la medalla que el rey mandó batir para premiar la acción del catalán Juan Balansó.

B. P.

L'Ardit. Segona època. Núm. 10 i 11. Secció Numismàtica del C. F. N. Barcelona, 1997-1998.

L'any 1992, any olímpic, moria *l'Ardit* «primera època». De què va morir? Ni de vell, ni de xacrós, ni de manca de vitalitat. És ben habitual que en el si de les

entitats hi hagi «coses» que belluguin, però que això no sigui més que el resultat d'un o dos esforços individuals i que els altres s'ho mirin amb indiferència o amb complaença en el millor dels casos. Seria una simplificació dir que la cosa es fa inviable quan aquests espectadors esdevenen exigents o censors. No, *l'Ardit* «primera època» va morir també per altres causes al davant de les quals hi haurà, en qualsevol cas, la manca d'una mica de generositat, d'una mica de tremp, d'una mica de visió.

Però ara *l'Ardit* ha ressuscitat i aquesta és la notícia important. Una mica més petit, una mica més precari, perquè no és cap secret que les societats numismàtiques del nostre país no són pas arrossegades per un embat imparable de prosperitat. Una altra vegada, sorgeix de l'impuls d'un esforç individual, el del seu director Xavier Sanahuja, a qui no mancaran, cal dir-ho perquè és cert, alguns ajuts complementaris. I si la història és experiència, i per això val la pena d'escriure-la, hom ha d'esperar que trobi un suport més decidit.

El nou *Ardit* manté la seva secció d'estudis on trobarem articles d'investigació. Destaquem els de J. Noguera i X. Sanahuja que aporten noves dades materials i documentals sobre les amonedacions locals de Granollers. També hi trobarem novetats sobre els bitllets catalans de la mà de l'incansable Antoni Turró, un assaig de sistematització de les gitons per part de D. Abelló i R. Comas, una novetat en l'or aragonès d'Anna M. Balaguer i encara altres coses.

M. CRUSAFONT

Joaquim BOTET I SISÓ. *Obra numismàtica esparsa i inèdita de Joaquim Botet i Sisó*. Edició i capítols introductoris de M. Crusafont. Barcelona, 1997.

El noranté aniversari de l'Institut d'Estudis Catalans era una data ben avinent per promoure aquesta edició, ja que coincidia amb el també noranté aniversari de la concessió a J. Botet del premi Martorell per la seva obra *Les monedes catalanes*, que després publicà el mateix Institut.

El volum s'enceta amb un pròleg de Manuel Castellet, actual president de l'Institut, que glosa els inicis de l'especialitat i el caràcter d'homenatge que s'ha volgut donar a l'obra. Segueixen els capítols introductoris en els quals es dona un breu perfil biogràfic de l'autor, es recull per primera vegada una bibliografia general de la seva obra amb més de tres-centes entrades i es fa una valoració actualitzada del contingut del volum.

El cos central de l'obra, d'un total de més de quatre-centes pàgines, recull tots els textos numismàtics de Joaquim Botet, a més de dos de sigil·lografia publicats per l'autor, més dos altres encara d'inèdits que varen aparèixer entre els seus papers. Cal recordar que entre els textos ara reeditats ja n'hi ha dos que havien estat rescatats dels seus papers inèdits i publicats a *Acta Numismàtica*. En total, es re-

cullen en forma de facsímil vint-i-tres articles que vénen a completar, en forma externa de volum quart, la seva monumental obra *Les monedes catalanes*. Els textos s'han ordenat de forma temàtica, de manera que hi ha quatre articles de cronologies àmplies, cinc d'època antiga, set de medieval, tres de modern-contemporani, dos de medallística i dos de sigil·lografia. El volum pretén facilitar la consulta de l'obra del gran numismàtic i estudiós català, fins ara dispersa en publicacions sovint de difícil consulta, com ara *La Renaxença* o la *Revue d'Arq. du Roussillon*.

Cal dir que si bé la part de numismàtica antiga ha estat ultrapassada i representa poc més de l'estat del seu estudi en el seu temps, les parts medievals i moderna mantenen en molts aspectes la seva modernitat i la seva consulta és encara obligada.

Homenatge, doncs, a l'autor, i servei als numismàtics. Aquests han estat els objectius bàsics de la Societat Catalana d'Estudis Numismàtics en aquesta ocasió.

M. CRUSAFONT

M. del Mar LLORENS, Pere Pau RIPOLLÈS i Carolina DOMÈNECH. *Monedes d'ahir, tresors de hui*. València, 1997. [Edició bilingüe].

El que ahir eren diners avui és història, document històric. Aquesta conclusió és la que ens suggereix la lectura del llibre que comentem i que fou el documentat complement d'una exposició que, amb el mateix títol, es féu a la ciutat de València entre el 23 d'octubre i el 27 de desembre de 1997.

El tema dels tresors és prou atractiu per portar la gent vers una exposició de tipus històric, prou motivador fins i tot de cara a un públic habitualment no consumidor d'oferta cultural. Però l'esforç de la manifestació hauria estat molt menys aprofitat si no s'hagués acompanyat d'un guió, d'un text explicatiu que fos alhora atractiu i ple d'informació. Aquesta mena de textos, difícils de realitzar, són el complement indispensable per a les exposicions. No tan sols perquè ajuden a entendre-la sinó perquè constitueixen un material divulgatiu que va a parar a mans d'un públic molt divers que se'n servirà en aquell moment i el conservarà després. Al marge del caràcter necessàriament efímer de la mostra, el text serà allò que en perdurarà i que continuarà servint informació.

L'exposició girava entorn d'unes troballes concretes realitzades en l'àmbit valencià amb una cronologia molt àmplia. Podem destacar entre els diferents tresors el del carrer de la Llibertat, que contenia prop de 2.500 croats d'argent de Barcelona.

Pel que fa al text, hi ha un recull dels tresors monetaris que s'han anat realitzant a les terres valencianes amb la seva cartografia, una àmplia informació gràfica, textos explicatius sobre el contingut i l'anàlisi dels orígens, circumstàncies de les descobertes i significació que tenen de cara a la reconstrucció històrica.

M. CRUSAFONT

MÓN ANTIC

Claude BRENOT et Simone SCHEERS. *Catalogue des monnaies massaliètes et des monnaies celtiques du Musée des Beaux-Arts de Lyon*. Leuven: Éditions Peeters, 1996, 182 pages et 44 planches, format A-4.

La collection de Louis de La Saussaye (1801-1878), acquise au siècle dernier par la Musée de Lyon (1183 monnaies), était toujours inédite même si de nombreux auteurs en avaient utilisé les richesses. La Saussaye lui-même, entre 1836 et 1866, avait publié de nombreux articles dans la *Revue Numismatique* et, dès 1842, une *Numismatique de la Gaule Narbonnaise* dont certains chapitres font encore autorité.

A l'occasion des Journées de la Société Française de Numismatique de juin 1996, le Musée des Beaux-Arts de Lyon avait confié aux éditions Peeters le soin de publier le Catalogue complet du fonds numismatique marseillais et celtique, qui a été rédigé par Mesdemoiselles Claude Brenot et Simone Scheers. Depuis longtemps déjà, les conservateurs du médaillier comme Jean Tricou ou Louis Chaurand s'étaient attachés à la mise en ordre et en fiche de l'ensemble du fonds (40.000 monnaies, médailles, sceaux, jetons...!) Un jeu complet de photographies de monnaies de la Gaule avait même été remis à Jean-Baptiste Colbert de Beau lieu (1905-1995) pour en rédiger le catalogue: le maître de la numismatique celtique contemporaine s'en tint aux identifications et commentaires sur les clichés et communiqua généreusement l'ensemble à Simone Scheers.

Après les introductions générales sur la Collection, ce Catalogue se présente en deux parties. Ce sont tout d'abord les 265 **Monnaies massaliètes** (p. 1-40 et 6 planches excellentes). Mlle Claude Brenot ne s'en est pas tenue à un catalogue brut mais elle retrace en neuf pages les étapes du monnayage marseillais entre la fin du VIème siècle et 49 avant J.C., date traditionnelle de la fin de l'atelier de Marseille, en synthétisant ses propres recherches et publications. On n'y trouvera donc pas d'autres travaux qui sur certains points, parfois non négligeables, ont proposé d'autres chronologies ou fait connaître des découvertes ou des raretés. Par exemple, malgré les découvertes stratigraphiques de chantiers de fouilles (Lattes, Hérault, par exemple), un chronologie évolutive sur un bon siècle est affirmée pour les séries de bronze au taureau, alors que les archéologues ont mis au jour du système complet en bronze dès la fin du IIIème siècle ou le tout début du IIème siècle. Pour les frappes tardives il faut maintenant tenir compte des découvertes faites dans les fouilles de Marseille et se demander si la fermeture de l'atelier date bien de 49 avant J.C.

Parmi les monnaies du trésor d'Auriol, si bien étudié par A. Furtwängler en 1978, on relèvera trois exemplaires à la tête de bélier que notre collègue attribue à des émissions hispaniques et dont plusieurs exemplaires sont connus à Narbonne

(il y a bien, semble-t-il, deux zones très distinctes pour les découvertes de ces monnaies: le domaine strictement marseillais et l'axe Narbonne-Ampurias). On notera aussi quatre drachmes lourdes (3,20 g à 3,80 g) qui sont considérées comme des chefs-d'oeuvre de l'art monétaire occidental et qui sont datées par Claude Brenot du début du IVe siècle. Parmi les litra et obole on relève deux exemplaires à légende *Lakudon* et un à légende complète «des Marseillais», au droit. Les nombreuses séries de bronze sont habituelles (le n.° 196 n'est pas de Marseille mais bien, comme le suppose l'auteur, des *Samnagètes*). La série des petits bronzes au taureau passant (n.° 221-223) n'est peut-être pas à attribuer à Marseille directement. Enfin, les petits bronzes tardifs (n.° 242 à 264), présents à Marseille et aux abords immédiats, très rares ailleurs, sont précieux car ils permettent, avec ceux des fouilles de Marseille, d'envisager une synthèse prochaine.

Les monnaies de Marseille ouvrent donc avec majesté ce volume et donnent donc, en quelques pages, une synthèse sur ce monnayage le plus riche et le plus varié du monde grec occidental.

Le Catalogue des **Monnaies celtiques** (p. 49-154 et 36 très bonnes planches) par Mlle Simone Scheers est riche de 1219 numéros. Il est présenté selon les divisions traditionnelles exprimés dans l'*Atlas de monnaies gauloises* de Henri de La Tour. Il ne saurait être question de donner, ici, un commentaire détaillé de cet ensemble d'autant plus que, pour les régions du Nord de la France, des attributions sont remises en cause (voir les travaux, par exemple, de Louis-Pol Delestrée) et les datations font l'objet de propositions divergentes entre les auteurs.

On relèvera, ici, les cinq imitations de Rhoda (1-19) et la série des monnaies à la croix parmi lesquelles ne se trouvent pas d'exemplaires de poids supérieur à 3,49 g (le n.° 58 est-il bien à rattacher aux monnaies à la croix car le revers nous semble proche de celui des séries massaliètes). Les bronzes des Longostalètes (60-76), les Tarusates et Elusates (77-84), les Tatinos (85-86) complètent nos corpus. Pour les petits bronzes des Samnagètes (87-88, en y ajoutant le n.° 196 du Catalogue précédent) on retiendra le premier en raison de sa légende du droit: *Kastikos*. La datation en deuxième moitié du Ier siècle avant J.C. nous semble un peu trop tardive.

Les monnayages de Nîmes (89-113), de Cavaillon (114-119), d'Avignon (120: la rare monnaie d'argent avec le sanglier), d'Orange (?) (121), des Ségusaves (122-126) précèdent les importantes séries de la rive gauche du Rhône «indépendantes» ou sous la domination romaine directe (129-280), parmi lesquelles la rare monnaie au cavalier à légende: PETRUCORI/SCINCOVEPVVS.

A travers cette première partie de la Gaule on voit ce que la collection de L. de La Saussaye a apporté. Nous trouvons ensuite les grandes séries qui permettent de regrouper les régions: les Imitations de Philippe II de Macédoine (282-326): on relèvera les deux statères des types dits d'Annonay, 314-315, qui pourraient avoir été frappés dans la vallée du Rhône au Ier siècle avant J.C. et dont les relations

avec les peuples et les autres séries —essentiellement d'argent— n'ont pas été encore bien établies).

Le Centre et l'Est de la Gaule (327-593), l'Ouest de la Gaule (594-865, on sera attentif au statère «pétrocore» 594 avec le sanglier au revers), l'Armorique (866-949), la Gaule Belgique (950-1173, le bronze *Germanus Indutilli* L. est-il vraiment propre à cette région?) nous font parcourir les divers territoires.

La troisième partie (1173-1219) est consacrée à l'Angleterre, la quatrième à l'Allemagne, la cinquième à la Suisse, la sixième à la Bohême, la septième à la Slovaquie, la huitième au Norique, la neuvième au Danube moyen et inférieur, la dixième à la Dacie, la onzième aux Imitations de Thasos, et la douzième à la Géorgie. Enfin, une vingtaine de galvanoplasties terminent ce Catalogue.

La bibliographie (p. 155-170) est bien développée et permet de retrouver les références, de même que les indices.

Ce catalogue est donc désormais un ouvrage indispensable pour l'étude des monnaies de la Gaule car il offre un corpus abondant pour toutes les séries et régions. Il était attendu depuis longtemps et il faut donc être reconnaissant aux deux auteurs, au Musée de Lyon et aux éditeurs qui nous donnent un ouvrage d'une telle qualité, qui fait honneur à tous.

JEAN-CLAUDE RICHARD

M. GOMIS JUSTO. *La Ceca de Ercavica*. Col·lecció A. Vives i Escudero, núm. 8, ANE, 158 p., Barcelona (1997), 36 làmines.

L'estudi d'una nova seca ve afegir-se a les publicades que a poc a poc, però pas a pas, van omplint el camp de la nostra numismàtica antiga.

Aquest cop són estudiades les monedes hispanollatines d'Ercavica, lloc situat al Castro de Santaver, del municipi de Cañaveruela, de la província de Conca.

És un estudi modèlic, en el qual són tractats tots els aspectes numismàtics: tipologia, magistrats, contramarques, metrologia, producció del taller, dispersió geogràfica de la moneda i circulació monetària.

Les tres emissions d'Ercavica, que és qualificada de *municipium*, corresponen als regnats dels emperadors August, Tiberi i Calígula, i usen tipus corrents a les altres seques pròximes.

L'emissió d'August, de l'any 17/15 aC, és la més nombrosa; s'usen 26 encunys d'anvers i 52 de revers.

La de Tiberi, amb el nom dels duunvirs C. Cornelius Florus i L. Caelius Alacer, fou batuda cap a l'any 31 dC, amb 7 encunys d'anvers i 6 de revers.

Les monedes de Calígula amb el nom del magistrat C. Terentius Sura i L. Licius Gracilis són de l'any 38 dC, resultat de l'ús de 5 i 9 encunys, respectivament.

Són analitzats i comentats assenyadament els encunys utilitzats i s'han trobat

similituds estilístiques amb altres de seques pròximes. El volum de l'emissió de divisors és molt reduït i, no cal dir-ho, el del sesterci i del dupondi.

El volum de moneda emesa és més aviat modest, si les comparem amb les seques de Caesaraugusta i Carthago-Nova.

L'autora creu que l'emissió de la moneda d'Ercavica obeïa al fet de poder proveir el municipi de moneda fraccionària per a les transaccions quotidianes.

En el catàleg són repertoriades 181 monedes, de les quals hem d'assenyalar els dos sestercis de Calígula, un d'ells procedent d'excavació, amb el tipus singular propi de la seca de Roma, d'Agrippina, Drusilla i Iulia, i a més quatre dupondis, també de Calígula, amb el tipus de revers de la corona de roure.

Però, a més de les monedes catalogades, inclou en l'apèndix 94 monedes d'August, les quals per la seva conservació no prou bona no han estat estudiades pels seus encunys i han estat excloses en la metrologia. Aquesta discriminació de les monedes en estat de conservació deficient de l'estudi metrològic, que fou iniciada per Ripollès, ens ha portat a fer una comprovació.

Hem calculat una mitjana de pes de les 70 monedes d'August discriminades amb el resultat d'11,42 g. Com que la mitjana de pes de les monedes bones és de 11,55 g, en resulta una diferència d'1,12%. Es podrien haver calculat totes plegades, ja que la mostra és prou nombrosa.

La il·lustració és de gran qualitat i quant a la tipografia observem uns espais blancs dintre del text inexplicables.

En tot és un excel·lent treball d'investigació, i desitgem que l'autora continuï pel camí de la recerca per recollir-ne nosaltres els fruits.

L. VILLARONGA

L. VILLARONGA. *Monedas de plata emporitanas dels segles V-IV aC.* Societat Catalana d'Estudis Numismàtics, Barcelona, 1997.

El presente volumen, dedicado a las fraccionarias de plata anteriores a las dracmas emitidas por Emporion, forma parte de un ambicioso proyecto del autor que, al igual que Guadán hace más de treinta años, engloba toda la plata emporitana así como las imitaciones ibéricas y sus divisores. El enorme material reunido por Villaronga (más del doble del publicado por Guadán), así como la puesta al día de un período tan amplio y complejo, en el que el autor lleva muchos años trabajando y publicando, justifican gratamente su edición.

Éste es el primer volumen y, según anuncia el propio autor en la presentación, el conjunto estará compuesto por cinco volúmenes:

1. Las monedas de plata emporitanas de los siglos V-IV a. J.C.
2. Las dracmas emporitanas (del caballo parado) y de Rhode de principios del

siglo III a J.C. También en este volumen se estudian las dracmas de mitad del siglo III, con cabeza del pegaso normal y las que inician el cambio hacia las dracmas con cabeza de pegaso modificado. Sus divisores.

3. Las monedas de plata emporitanas con cabeza de pegaso modificado a fines del siglo III a. J.C. y principios del II a. J.C.

4. Dracmas ibéricas y sus divisores

5. Dracmas emporitanas de peso ligero de principios del siglo II a. J.C.

Para la clasificación de las fraccionarias anteriores a las dracmas, que es el tema de este primer volumen, el autor además de la composición de los diferentes tesoros, de la metrología y de la comparación tipológica con las piezas griegas que sirven de prototipo, toma como referencia la ordenación de las emisiones massaliotas hecha por Furtwängler y que aparecen junto a las fraccionarias aquí publicadas.

Villaronga divide las emisiones adjudicadas a Emporion en siete grupos:

1.er grupo: formado por monedas similares a las del tesoro de Auriol

2.º grupo: monedas que imitan el tipo y la metrología de las massaliotas posteriores al tesoro de Auriol

3.er grupo: monedas de peso alto, sin EM

4.º grupo: monedas de peso alto, con EM

5.º grupo: monedas con peso bajo, sin EM

6.º grupo: monedas con peso bajo, con o sin EM

7.º grupo: divisores de las fraccionarias

El autor trabaja con más de 450 monedas, más del doble de las conocidas por Guadán. En algunas emisiones y debido al número de ejemplares conocidos llega a interesantes conclusiones, como es el caso de la emisión 1-2, la que tiene cabeza de carnero en el anverso y cruz punteada en el reverso, atribuida a Massalia. Villaronga cuenta con ochenta ejemplares, con peso medio de 0,275 g y un coeficiente de variación de un 73%, dato éste que indica una exagerada anormalidad del grupo. Según el autor esta emisión está formada por imitaciones de las de Auriol, de las que se diferencian por un peso más bajo y por la gran dispersión de pesos, lo que no ocurre en las monedas de Auriol. Los indígenas valorarían estas monedas como piezas individuales, sin dar demasiada importancia al peso.

Después de estudiar metrológicamente los distintos grupos de las fraccionarias y relacionarlas con los diferentes patrones en uso en el Mediterráneo, llega a la descorazonadora conclusión: «Desanimats arribem a aquests minsos resultats: una completa ignorància del patró utilitzat en les nostres monedes, excepte l'existència d'un pes de 0,16 g molt pròxim a un hemitetartemorion milési, que ens dóna uns múltiples coincidents amb les nostres monedes i amb les dracmes poste-

riors d'Emporion i Rhode». Como vemos, un ejercicio de humildad no demasiado frecuente hoy en día.

En el capítulo V, trata de la ordenación de los tesoros según las monedas massaliotas que contienen, por lo que antes hace la ordenación de estos ejemplares según Furtwängler.

La cronología que propone Villaronga para los distintos grupos es la siguiente:

Grupo 1.1. Tipo ojo. Principios de la segunda mitad del siglo V a. J.C.

Grupo 1.2. Tipo cabeza de carnero y reverso de cruz punteada. Los modelos provienen de Auriol, de finales de la segunda mitad del siglo V a. J.C.

Grupo 2. Grupo de imitaciones massaliotas. Los modelos massaliotas son emitidos alrededor del 400 a. J.C., por lo tanto las imitaciones serán de principios del siglo IV a. J.C.

Grupos 3 y 4. Emisiones de peso alto, alrededor de 0,94 g. Primera mitad del siglo IV a. J.C.

Grupos 5 y 6. Emisiones de peso bajo, sobre los 0,80 g. Segunda mitad del siglo IV a. J.C. Después se acuñarán las dracmas de Emporion y Rhode, por lo que el autor cree que las fraccionarias inician sus emisiones en la segunda mitad del siglo V a. J.C. y llegan hasta el año 320 a. J.C. que es cuando comienzan las emisiones de dracmas.

Sigue un estudio tipológico y los posibles prototipos de las distintas emisiones. Villaronga es bastante escéptico al hablar de los arquetipos en general. Cree que la mayoría de éstos son lejanos y la relación con la copia es casi siempre nula. Solamente en las emisiones de los grupos 1 y 2 ve una relación evidente entre el modelo y la imitación, ya que las muestras son cercanas.

Villaronga siempre ha cuidado las copias fotográficas de sus monedas, por lo que la alta calidad del catálogo no es una excepción. Solamente nos resta felicitar al autor por un libro como éste y desear la pronta publicación de los restantes volúmenes que engloban la plata de Emporion y Rhode, así como las imitaciones ibéricas. Felicidades.

M. GARCÍA GARRIDO

MEDIEVAL

P. BALANÀ I ABADIA. *L'Islam a Catalunya (segles VIII-XII)*, Barcelona, 1997, 119 pàgines.

En aquesta obra l'autor es proposa i du a terme la tasca de donar una visió del que fou la presència i la incidència de l'Islam al territori que s'anomena Catalunya. Això suposa un difícil treball de síntesi que l'autor emprèn des de la base

d'una sòlida formació d'arabista i d'historiador. El treball, documentat i rigorós, es divideix en tres parts. A la primera tracta de la instal·lació política dels musulmans, de la islamització i de l'evolució política de la sobirania islàmica. Tractarà, després, del poblament, l'hàbitat i la cultura material dels andalusins que vivien en aquesta zona, que vista des d'al-Andalus, constituïa la «frontera superior» dels seus dominis. Tot i la dificultat que suposa l'escassetat d'informació escrita i la magra informació que pot oferir l'arqueologia, certament poc desenvolupada en aquest terreny, l'autor assoleix donar-nos una visió tan documentada com es pugui demanar, tot escorcollant a fons les fonts escrites musulmanes i cristianes i incorporant els resultats de l'evidència arqueològica.

En un tercer apartat, es tracta dels aspectes socials, econòmics i culturals. Aquí hi trobarem un capítol dedicat a les activitats productives, la fiscalitat i la moneda, on l'autor incorpora els resultats de les darreres recerques sobre la presència de moneda islàmica a les troballes fetes a Catalunya, sobre la circulació de la moneda aràbiga d'or i de la producció de mancusos als comtats catalans, tema vinculat al cobrament de tributs o paries per part dels comtes i els senyors cristians. L'autor va encaixant totes aquestes dades en el context més ampli de la realitat econòmica i social d'aquest període fosc i poc atès de la nostra història, que aquesta i altres obres de l'arabista Pere Balaña van aprofitant i aclarint.

Des de la nostra posició d'historiadors de la moneda, hem de ponderar que l'autor segueixi tan de prop els avenços en aquesta especialitat.

A. BALAGUER

J. L. BRAÑA PASTOR. «Ponderal inédito de 3 doblas de la banda». *Gaceta Numismática*, núm. 127 (1997), p. 31-32.

El autor presenta un interesante ponderal múltiple destinado a comprobar el peso de tres ejemplares de dobla de la banda en una misma pesada.

A pesar de las ordenanzas de los Reyes Católicos de 1488, relativas a la creación de dinales monetarios, no contemplan la fabricación de múltiplos, éstos se emitieron siguiendo los modelos tipológicos establecidos para los sencillos. Así conocemos hoy múltiplos de cinco castellanos, de dos florines y de dos ducados.

El estudio de J. L. Braña permite añadir a esta lista el de tres doblas de la banda, que el autor sitúa y documenta perfectamente en su artículo, modelo de claridad y concisión.

B. P.

R. FROCHOSO SÁNCHEZ. «Los feluses del período de los gobernadores omeyas de al-Andalus»; *Numisma*, núm. 237, p. 259-289.

Es tracta de la confecció d'un catàleg sistemàtic dels diferents tipus de fals (monedes de coure) que s'encunyaren o circularen a al-Andalus durant tot el període en el qual els seus governadors depengueren de Damasc (93-138 H/711-756 dC).

Aquest era un dels sectors de la numismàtica andalusina més poc treballats. Tot i haver cridat repetidament l'atenció de certs autors, el tractament que feren de la qüestió es mantingué sempre en el nivell de les petites aportacions puntuals —que s'originen per la troballa d'algun exemplar o arrel de la descoberta d'algun peça rara en alguna col·lecció— i val a dir que no sempre amb prou encert.

En aquesta sèria numismàtica i en altres, on hom disposa de pocs treballs de base, la tasca que s'ha de desenvolupar per arribar a assolir un coneixement de la qüestió que permeti formar-se uns criteris prou vàlids a l'hora de datar, ordenar i sistematitzar adequadament uns materials, és en veritat llarga i feixuga. Per emprendre-la cal sumar, a uns sòlids coneixements del terreny de la numismàtica pràctica, el de la llengua en aquest cas. Al mateix temps, però, caldrà tenir present el context històric en el qual cal situar les diferents emissions, sense perdre de vista les dades que al mateix temps ens dona l'arqueologia, la paleografia, les tècniques de fabricació de les monedes (la seva factura), les fonts escrites i un llarg etc.

Un cop assolides aquestes condicions, caldrà que l'investigador es preocupi de recollir una mostra prou àmplia dels materials existents en col·leccions públiques i privades.

En el cas de les monedes de coure andalusines (fals) l'evidència de materials numismàtics no posava cap obstacle. Es tracta de monedes prou abundants, les quals van apareixent en troballes casuals i d'excavació, amb la freqüent assiduïtat que ho fa la moneda de poc valor. Calia, però, que hom emprengués amb prou decisió, constància i amb cert coneixement la tasca difícil d'ordenar els coures dels primers temps d'al-Andalus. Unes peces sovint indestriables de les africanes, que són de tipologia variada, freqüentment sense data i amb pocs elements de classificació.

Aquesta labor és la que ha emprès R. Frochoso i que ens ofereix amb la confecció d'una catalogació sistemàtica dels diferents tipus de coures coneguts. Creiem que el treball podrà encara ampliar-se i millorar-se en el futur. En qualsevol cas, no creiem que se li pugui retreure —com hom ha fet— que hi hagi deixat d'afegir algun exemplar més a la mostra amb la qual treballa, encara que es tracti d'algun exemplar publicat. Quan ens trobem davant de poblacions tan quantioses de monedes, com és el cas, l'exhaustivitat en la recollida de tots i cadascun dels exemplars existents esdevé un objectiu gairebé inassolible i, de fet, secundari. Per això fer aquest retret, per lleu que sigui, a R. Frochoso quan acaba de construir, des de bases prou rigoroses, una catalogació dels fals, sembla, almenys, injust.

ANNA M. BALAGUER

P. GALLEGO MORENO. «El dineral inédito del doble castellano de los Reyes Católicos», *Numisma*, núm. 238 (1996), p. 267-278.

Con la aparición y publicación de esta pieza se completa la serie de dinerales destinados a pesar la moneda propia que se preveía fabricar por las disposiciones de 1488 dadas por los Reyes Católicos. Se trata del ponderal monetario destinado a comprobar el excelente, o doble castellano, anterior a la reforma de 1497. Este es el caso de la moneda que presenta en anverso las figuras sedentes de los reyes y cuyo peso teórico es de unos 9,2 g. El ponderal aparecido presenta unos tipos que se corresponden perfectamente con lo dispuesto al efecto, en la mencionada disposición real, dada en Valencia en 1488. Es decir, símbolos de yugo y flechas acompañados de una *e* gótica, que se refiere a excelente, de la misma manera que para el castellano o medio excelente hay una *c* o para el florín una *f*. También el peso de este ponderal, 9,12 g, es el adecuado para el excelente, dejando un cierto margen de tolerancia necesario.

B. P.

Mario GOMES MARQUES. *A moeda peninsular na idade das trevas*, Sintra, 1998.

Comencem per aclarir que *trevas* cal traduir-lo al català com a tenebres, de manera que el terme al·ludeix en portuguès al període que els angloparlants han popularitzat com a *dark ages* i que aquí continuem designant com el de les invasions bàrbares.

Les intencions del llibre ens són clarament explicades en el prefaci que fa el mateix autor: aportar als numismàtics un context històric actualitzat del període i alhora servir als historiadors un resum actualitzat i menys especialitzat que les obres que hom sol trobar en la bibliografia avui accessible.

Tenim, per tant, un estudi compendiat de totes les qüestions monetàries que es plantegen a la península ibèrica, des del temps de les emissions de Màxim Tirà, que l'autor integra encertadament en la problemàtica monetària del període, fins a la fi de la monarquia visigoda. Paral·lelament l'autor ens assenyala la necessitat d'oferir un text assequible sobre el tema de l'amonedació sueva que no pas el recent llibre de Peixoto Cabral i D. M. Metcalf al qual també ens referirem. És probablement per aquest origen que l'obra dedica una particular atenció als amonedaments sueus, d'altra banda més apropiats a l'espai polític de l'actual Portugal i més plens d'incògnites i dificultats d'interpretació.

No per això es descarta la part visigoda, on l'autor ha introduït totes les novetats i, entre elles, la de la sèrie dels coures. Ens ha cridat particularment l'atenció en aquest apartat la discussió i la solució detallada que dona al problema, sempre latent, però realment inconcretat, dels inicis de les amonedacions nominatives i

dels moments cronològics exactes en què es produeixen els canvis de tipus en temps de Leovigild. En aquest sentit creiem que la demostració és indiscutible i el grau d'exactitud sorprenent, pel fet de tractar-se d'un període que, tan justament es pot qualificar de tenebrós.

Gomes Marques ens dóna, altra vegada, una veritable demostració de la seva capacitat per arribar a un coneixement de totes les dades de partença, de saber extreure'n tota la informació i d'arribar a conclusions amb clarivident criteri. Perquè és evident que tot falla, i sovint així succeeix, quan hom erra en aquest punt.

M. CRUSAFONT

T. IBRAHIM. «Miscelánea de numismática andalusí», *Numisma*, núm. 237 (1996), p. 291-305.

En aquesta ocasió, l'autor presenta la publicació de trenta dues monedes andalusines inèdites. La xifra és certament respectable, tot i que l'autor adverteixi que en alguns casos es tracta de variants de tipus coneguts.

Les peces que dóna a conèixer corresponen a diferents períodes de la història de la moneda andalusina. D'aquests cal exceptuar el de les taifes califals, que l'autor reserva per a una monografia en curs, i les novetats en monedes d'or del califat, que publica en un treball anterior.

Una vegada més, hem d'admirar la constant i fructuosa labor de Tawfiq Ibrahim per fer avançar el coneixement de la història de la moneda andalusina.

ANNA M. BALAGUER

J. i B. MARQUIGNY. «Le Monnayage d'Evreux du IXe au XXe siècle: monnaies, jetons, méreaux», *Connaissance de l'Eure*, núm. 50, 1983.

Hem trobat recentment aquesta revista editada a Evreux i en donem compte, més que per la part numismàtica, que resta ancorada en bibliografies ja molt ultrapassades, per l'aplec de *jetons*. Es tracta, especialment, de peces batudes a Evreux per Joana de Navarra. Sembla, però, que la major part d'ells ja fou recollida per P. Pradel en el seu *Catalogue des jetons des Princes et Princesses de la Maison de France (de la B.N.)*, París, 1936. Ambdúes obres poden ésser d'interès per als estudiosos dels *jetons* i de la numismàtica navarresa.

M. CRUSAFONT

E. OCAÑA RODRÍGUEZ. «Tesoro monetario hallado en el casco antiguo de Toledo», *Numisma*, núm. 238 (1996), p. 353-401.

El artículo publica la parte que se ha recogido, 94 monedas, de un conjunto más amplio hallado en Toledo, en 1987, en el transcurso de obras efectuadas en el casco antiguo de la ciudad. Del conjunto estudiado, sesenta y siete son de oro, tratándose de sesenta y dos dobles excelentes de los Reyes Católicos, posteriores a 1497 y dos portugueses de Manuel I, posteriores a 1499. Este conjunto áureo tiene gran coherencia cronológica y predomina, como era de esperar, la presencia de piezas acuñadas en Toledo (49 ejemplares). Al parecer había también veintisiete monedas de plata, la mayoría son *groses* europeos acuñados entre finales del siglo XIV y durante el XV. Entre las monedas de plata se describen también cinco denarios romanos e ibéricos, que se consideran pertenecientes a este tesoro, y sin comentario alguno sobre lo irregular, o por lo menos lo inhabitual y sorprendente de su presencia en un conjunto formado por monedas del tránsito de la edad media a la moderna. Lo más probable es que a la hora de entregar las monedas aparecidas hubiese alguna confusión y se mezclaran otras que no debían estar dentro de la vasija que contenía el tesoro. Más sorprendente es que la autora considere que la fecha de ocultación del mismo ha de ser el año 1912, por la presencia de dos céntimos de Alfonso XIII, lo que evidentemente no tiene ningún sentido, a menos que consideremos que el conjunto, en lugar de ser el resultado de un atesoramiento cerrado hacia mediados del siglo XVI, es una colección de monedas que ocultaría un coleccionista de principios de siglo. Creo que todo ello debería ser revisado.

El conjunto contiene una novedad numismática importante. Se trata de un ejemplar de octavo de real acuñado por los Reyes Católicos, después del 1497, valor hasta ahora sólo conocido para Cuenca y a través de un dibujo antiguo (véase BALAGUER, A. M., «La moneda y su historia en el reinado de los Reyes Católicos», *Numisma*, núm. 233 (1993), p. 93-154.) El nuevo ejemplar es de Segovia y, a diferencia de aquel, es redondo con orla interior cuadrada, mientras que el de Cuenca es de forma cuadrangular, o por lo menos así lo representa el dibujo que nos ha llegado.

B. P.

J. M. PEIXOTO CABRAL i D. M. METCALF. *A moneda sueva / Suevic coinage*. Porto, 1997, Annexos *Nummus* núm. 4.

Un projectat quart simposi de tema medieval a Portugal l'any 1989 va originar que diferents autors comencessin a treballar sobre el tema que s'havia proposat: les amonedacions del període de les invasions bàrbares. I malgrat que el simposi no es va dur a terme, els elements més actius no es varen pas aturar un cop iniciats els estudis sinó que els van dur fins al final i encara es varen poder prendre el temps necessari per arribar fins a les darreres conseqüències del seu programa. I

així ha estat com d'un simposi fallit n'han sorgit dues magnífiques monografies que han situat els portuguesos en la primera línia dels estudis numismàtics d'un període tan difícil. Una és la que ara comentem i l'altra, també esmentada aquí, ha estat la de M. Gomes Marques.

Cabral i Metcalf, conscients de les dificultats que els esperaven davant un projecte tan difícil com la reconsideració de l'obscur amonedament sueu, varen procurar, des del principi, eixamplar al màxim les bases de la seva construcció. Això era difícil per la raresa de les peces, però va poder assolir-se gràcies a la col·laboració dels col·leccionistes privats. Ha estat espectacular el resultat en aquest sentit, que bé podria simbolitzar la sílqua de Requiari, fins aquell moment una peça única i ara representada per tres exemplars.

A través d'un ampli estudi estilístic, metrològic i d'anàlisi no destructiu del contingut de metall preciós, els autors posen unes noves bases per a la identificació i l'anàlisi de les amonedacions sueves. Això permet rectificar cronologies i atribucions i també assenyalar la possibilitat de delimitar unes separacions territorials d'alguns tipus.

Els autors acaben l'obra formulant uns desitjos de cara al futur a fi de poder aprofundir en aquells aspectes en els quals les dades actuals no permeten encara solucions definitives.

M. CRUSAFONT

PÉREZ SINDREU. «El valor del oro según los papeles del Mayordomazgo de la ciudad de Sevilla (1387-1431)», *Numisma*, núm. 238 (1996), p. 147-169.

Interesante estudio sobre las oscilaciones de valor de la moneda de oro entre finales del siglo XIV y principios del XV, a partir de los datos que proporciona la serie documental que se origina a partir de las cuentas que transmiten los mayordomos —administradores y perceptores de los impuestos— a los contadores del Concejo.

El autor ha trabajado con casi 90 documentos que le han aportado datos y que se registran al final de su artículo. A través de ellos se observa que la dobla de oro se cotiza, al final del período estudiado, en 35 maravedís más que al principio. A lo largo de todo el espacio de tiempo analizado se producen, sin embargo, oscilaciones al alza o a la baja que el autor atribuye a variaciones en la demanda.

Pérez Sindreu hace referencia también al carácter de Sevilla como principal plaza castellana de comercio y metales preciosos en el siglo XV. Ésta era controlada, en buena medida, por la importante colonia de comerciantes genoveses establecida en la ciudad desde los tiempos de su conquista por Fernando III, como explica el autor.

B. P.

Enrico PIRAS. «Una moneta inedita di Ferdinando I», *Cronaca Numismatica*, núm. 97 (maig 1998), p. 53-54.

El numismàtic Enrico Piras, ben conegut entre nosaltres, tant pels seus llibres d'estudi i els seus catàlegs de la moneda sarda com per la seva participació activa en actes de la nostra Societat, ens ha sorprès novament amb una descoberta. I diem que ens ha sorprès perquè ja són moltes les monedes noves que ha donat a conèixer i, en la majoria dels casos, es tracta de tipus dels quals hom no tenia cap notícia documental i resulten, per això mateix, completament inesperats. Així podem mencionar els òbols de billó sards d'Alfons III i Pere III, el mig ral d'argent d'Alfons el Magnànim o els recents òbols de l'Alguer.

Ara ens dona a conèixer el diner de Ferran I, una peça que enllaça els tipus de Martí i Joan I de la seca de Caller amb un altre diner d'Alfons IV descobert fa uns anys pel mateix autor. Ens referim als tipus que porten armes catalanes en cairó a l'anvers i creu interior als espais del revers. La peça descoberta, que l'autor atribueix raonadament a Ferran d'Antequera, porta a l'anvers la llegenda +FERDINANDVS.D i, com bé es demostra, no pot ésser de Ferran II pels canvis de tipus que es produeixen amb Alfons IV. Felicitem, doncs, una vegada més a l'autor pel nou enriquiment de l'atractiva i tant escassa sèrie sardocatalana.

M. CRUSAFONT

F. A. SAINZ VARONA i M. M. BAIXAULI MERINO. «Reales de los Reyes Católicos hallados en «La Vega» de Burgos», *Numisma*, núm. 238 (1996), p. 237-266.

Se trata del estudio y catalogación de un tesoro formado, según se calcula, por un centenar de piezas y aparecido en Burgos en 1995, en el transcurso de unas obras. Del conjunto hallado, setenta piezas pudieron ser recuperadas para su estudio. Todas ellas son monedas de un real del tipo posterior a 1497; hay 35 piezas de Burgos, 1 de Cuenca, 8 de Granada, 2 de Segovia, 13 de Sevilla y 11 de Toledo. Los autores sitúan, con buen criterio, la fecha de la ocultación de este tesoro en el segundo cuarto del siglo XVI. El estudio es meticuloso y parte de un buen conocimiento de la bibliografía numismática del período.

B. P.

Guy SCIAU. *Poids de Villes du Musée Puig*, Perpinyà, 1996.

Com bé diu Jaume Roure, delegat municipal de Perpinyà, la col·lecció de monedes i medalles que Josep Puig va llegar a la seva ciutat nadiua no cessa de donar-nos agradables sorpreses i d'omplir-nos d'admiració: la quantitat, d'una ban-

da, si pensem que fou feta per una sola persona plena d'ocupacions; la qualitat, d'altra banda, que és una felicitat constant.

Guy Sciau ha tret de l'anonimat d'aquest fons una magnífica col·lecció de pesos de diferents poblacions, sobretot llenguadocianes. La seva cronologia oscil·la entre els segles XIII i XVIII, però el gros més important de les peces cal situar-lo entre els segles XIII i XVI.

Els pesos no són pas monetaris, sinó comercials. Per tant, no es tracta d'una col·lecció pròpiament numismàtica, sinó més aviat metrològica. Amb tot, creiem que val la pena comentar-la, no tan sols pel fet exemplar d'un museu numismàtic que promou la publicació dels seus fons, sinó també per les analogies que ens puguin ésser útils. La catalogació és curiosa i ben documentada i hi trobarem sovint elements heràldics i peces molt explícites. Per exemple, al número 244 del catàleg, hi llegim: MIEG LIURA DE TOLOSA.

El fons és constituït per 274 peces, i el darrer pes catalogat és una mitja unça de Menorca.

M. CRUSAFONT

J. TORRES. «El ordenamiento de Cuenca», *Numisma*, núm. 238 (1996), p. 123-146.

Se trata de una publicación completa y la interpretación de los aspectos más directamente relacionados con la numismática que contiene un ordenamiento dirigido a la ceca de Cuenca. El documento —que había sido en parte publicado por Heiss y cuya contenido ha merecido comentarios e interpretaciones por parte de autores como Ladero Quesada— no tiene la fecha legible, pero aparece firmado por un rey de nombre Enrique. Tanto Heiss como Ladero Quesada se inclinaban por situarlo en el reinado de Enrique III, atribución que confirman los nuevos datos aportados por J. Torres.

El documento trata de la acuñación de unas monedas que denomina reales de cinco dineros con una talla de 110 piezas en marco y ley de 54 granos. Explica los tipos que ha de llevar; se trata de las blancas de castillo/león en orlas lobuladas. Ello significa una nueva confirmación, esta vez directa por proceder de un documento del propio reinado, de la emisión de estas blancas por Enrique III. Su acuñación se continúa en los reinados siguientes, de Juan II y de Enrique IV, con modificaciones a la baja de ley y talla. La otra moneda, cuya acuñación se dispone, es la de los novenes, llamada en el documento «dineros llanos». Estas monedas, de orlas cuadradas, han sido atribuidas a diferentes soberanos, pero nunca, dice el autor, a Enrique III. Ello no significa, sin embargo, y como señala J. Torres, que los novenos no pudieron haberse acuñado también en tiempos de Enrique II, en tanto que continuación de las labras de este tipo de Alfonso XI, monarca del que se proclama sucesor.

Después de una completa publicación del documento, que contiene otras muchas disposiciones sobre organización interna de la ceca, que no se comentan, el autor incluye una útil guía de la documentación monetaria del Archivo Municipal de Cuenca.

A. M. B.

J. R. VEGA DE LA TORRE. «Sobre hallazgos en Cantabria de monedas acuñadas entre 1073 y 1516», *Numisma*, núm. 238, p. 9-22.

Interesante aportación del autor sobre dieciocho hallazgos de moneda medieval realizados en Cantabria. Algunos son inéditos y en otros casos se trata de revisiones de hallazgos publicados. El mérito de trabajos como éste reside siempre en la paciente labor que supone el hecho de recopilar y dar a conocer unos datos preciosos para el estudio de la circulación monetaria, que de otro modo quedarían perdidos en el olvido o, en el mejor de los casos, dispersos en una extensa bibliografía de carácter arqueológico, que no siempre resulta de rápido acceso para el historiador de la moneda. Debemos, pues, agradecer e impulsar, en lo posible, la realización de obras como la que nos ofrece José Raúl Vega de la Torre.

B. P.

MODERN I CONTEMPORANI

Montserrat BAJET I ROYO. *El mostassaf de Barcelona i les seves funcions en el segle XVI. Edició del «Llibre de les Ordinacions»*, Barcelona, 1994.

Malgrat que no es tracta d'un llibre numismàtic, creiem que cal consignar la seva aparició per la gran quantitat d'informacions que ens porta sobre el control dels pesos i les mesures, amb una part molt important dedicada al pes i la comprovació de les monedes i a la forma, les marques i l'ús dels pesals monetaris.

Cal dir, per exemple, que per primera vegada i gràcies a aquest text s'han pogut documentar els pesals de croat amb les seves estampes i s'ha confirmat la marca de la rosa com a signe identificador del municipi barceloní al segle XV i pel que fa als pesals.

Hi ha alguna petita incorrecció en les transcripcions: pes *miia* per pes mitjà o *minua* en lloc de minva, ben comprensibles per a un no especialista. No lleven res en l'interès de l'obra i tampoc creen cap dificultat als numismàtics que tinguin un mínim de coneixements.

Evidentment, l'interès del llibre és força més ampli: ara ens hem limitat als aspectes que tenen relació amb la nostra especialitat.

M. CRUSAFONT